International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | Website: https://ijaar.co.in/
Volume-13, Issue-3 | January – February 2026

Original Article

पंढरपूर तीर्थक्षेत्राच्या सभोवतलाच्या ग्रामीण विकासावरील परिणामाचा अभ्यास

आकाश माधव साळुंखे[1], शुभम राजेंद्र कांबळे[2]

[1,2]संशोधक विद्यार्थी

अर्थशास्त्र विभाग, कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर

Manuscript ID: IJAAR-B130399
ISSN: 2347-7075
Impact Factor – 8.141

Volume - 13
Issue - 3
January – February 2026
Pp. 634 - 637

Submitted: 27 Jan.2026
Revised: 12 Feb. 2026
Accepted: 15 Feb. 2026
Published: 28 Feb. 2026

Corresponding Author:
आकाश माधव साळुंखे

Quick Response Code:

Website: https://ijaar.co.in/

DOI: 10.5281/zenodo.20322850

DOI Link: https://doi.org/10.5281/zenodo.20322850

घोषवारा:

प्रस्तुत शोधनिबंध 'ग्रामीण' आणि कृषी विकासावर शहरीकरणाचा 'परिणाम' या विषयावर प्रकाश टाकतो. भारत हा खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो. भारतातील 68.8 टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. महात्मा गांधीचे अजून हे वाक्य खरे ठरते की खरा भारत हा खेड्यात राहतो. 20 व्या शतकापासून ते 21 व्या शतकापर्यंत पारंपारिक पद्धती पासून आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरापर्यंत शेती क्षेत्रातील उत्पन्नात भर पडली आहे वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे शहरांचा विस्तार झाला असून भारताच्या सतत वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे शहरीकरण मोठ्या प्रमाणात होत आहे. या शहरीकरणाचा परिणाम ग्रामीण आणि कृषी क्षेत्रावर होत आहे. एकविसाव्या शतकात 'शहरीकरण' ही जागतिक स्तरावरील एक अत्यंत वेगवान प्रक्रिया बनली आहे. शहरीकरण म्हणजे केवळ लोकसंख्येचे शहरांकडे होणारे स्थलांतर नसून, ती एक सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तनाची प्रक्रिया बनली आहे. भारत हा खेड्यांचा देश असला तरी, गेल्या काही दशकांपासूननागरीकरणाचा वेग प्रचंड वाढला आहे. या वाढत्या शहरीकरणाचा थेट आणि सखोल परिणाम ग्रामीण जीवन आणि कृषी क्षेत्रावर होताना दिसत आहे . पारंपारिकपणे, ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही केवळ उदरनिर्वाहाच्या शेतीवर अवलंबून होती. मात्र, शहरांच्या विस्तारामुळे ग्रामीण भागाच्या सीमा धूसर होत आहेत. या प्रक्रियेतून 'रर्बन' Rurban संस्कृतीचा उदय झाला आहे. जिथे ग्रामीण भागाला शहरांच्या बाजारपेठा, तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधांचा लाभ मिळत आहे. एका बाजूला शहरीकरणामुळे शेतजमिनीचे क्षेत्र कमी होणे, आणि मजूर टंचाई यांसारखी आव्हाने निर्माण झाली आहेत. तर दुसऱ्या बाजूला शेतीचे व्यापारीकरण होत आहे. बाजारामध्ये फुले फळे पालेभाज्या यासारख्या नगदी पिकांचे उत्पादन वाढले आहे आणि दळणवळणाच्या साधनांमुळे ग्रामीण उत्पन्नात वाढ झाली आहे.

Creative Commons

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License (CC BY-NC-SA 4.0), *which permits others to remix, adapt, and build upon the work non-commercially, provided that appropriate credit is given and that any new creations are licensed under identical terms.*

How to cite this article:

आकाश माधव साळुंखे, शुभम राजेंद्र कांबळे. (2026). पंढरपूर तीर्थक्षेत्राच्या सभोवतलाच्या ग्रामीण विकासावरील परिणामाचा अभ्यास. International Journal of Advance and Applied Research, 13(3), 634 - 637. https://doi.org/10.5281/zenodo.20322850

ग्रामीण विकासाचा विचार करताना आता शहरीकरणाला वगळून चालणार नाही. शहरांची वाढती मागणी ग्रामीण भागातील दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन आणि फलोत्पादन यांसारख्या पूरक व्यवसायांना चालना देत आहे. तसेच, रस्ते दळणवळणाच्या सुधारणेमुळे ग्रामीण उत्पादने जागतिक बाजारपेठेपर्यंत पोहोचण्यास मदत होत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात शहरीकरणामुळे ग्रामीण आणि कृषी विकासावर नेमका काय परिणाम झाला आहे. याचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये उत्पन्नातील बदल, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि कृषी पद्धतीतील स्थित्यंतरे यांचा प्रामुख्याने विचार केला आहे. पंढरपूर हे महाराष्ट्रातील सोलापूर जिल्ह्यातील एक महत्त्वाचे शहर असून ते भीमा नदीच्या काठावर वसलेले आहे. हे शहर प्रामुख्याने भगवान विठ्ठल आणि रुक्मिणी माता यांच्या मंदिरामुळे संपूर्ण देशात प्रसिद्ध आहे. वारकरी संप्रदायासाठी पंढरपूर हे श्रद्धेचे आणि भक्तीचे केंद्र मानले जाते. दरवर्षी आषाढी व कार्तिकी एकादशीच्या वेळी लाखो भाविक पंढरपूरला येतात, त्यामुळे शहराला एक वेगळीच चैतन्यपूर्ण ओळख मिळते.

पंढरपूर शहराचा विकास सुरुवातीला धार्मिक केंद्र म्हणून झाला. कालांतराने भाविकांची वाढती संख्या, व्यापार, दळणवळण आणि सेवा सुविधा यामुळे शहराचा विस्तार होत गेला. वारीच्या काळात शहरात तात्पुरती लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढते, ज्यामुळे निवास व्यवस्था, बाजारपेठा, वाहतूक आणि इतर नागरी सुविधांचा विकास झाला आहे.

पंढरपूरच्या आजूबाजूचा ग्रामीण भाग प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून आहे. या भागात ज्वारी, बाजरी, गहू, ऊस आणि डाळी ही पिके घेतली जातात. मात्र, शहराच्या वाढत्या शहरीकरणामुळे अनेक ठिकाणी शेती जमीन निवासी व व्यापारी वापरासाठी वळवली जात आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील शेती, रोजगाराच्या संधी आणि जीवनशैलीत बदल होत असल्याचे दिसून येते. एकीकडे पंढरपूर शहरामुळे ग्रामीण भागाला बाजारपेठ, रोजगार आणि सुविधा उपलब्ध होत आहेत, तर दुसरीकडे शेती क्षेत्र कमी होणे, पाण्याचा ताण आणि ग्रामीण संस्कृतीवर होणारा परिणाम अशी आव्हानेही निर्माण होत आहेत. म्हणूनच पंढरपूर शहरातील शहरीकरण आणि त्याचा ग्रामीण व कृषी विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे आवश्यक ठरते.

मुख्य शब्द: शहरीकरण, कृषी विकास, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, रबन संस्कृती, स्थित्यंतरे, पायाभूत सुविधा, नगदी पिके आणि स्थलांतर

उद्दिष्टे :

१. उत्पन्नाचा परिणामः शहरीकरणामुळे ग्रामीण कुटुंबांच्या उत्पन्नात झालेली वाढ तपासणे.
२. दळणवळणाचा परिणामः रस्ते आणि वाहतूक सुधारल्यामुळे शेतीमालाच्या विक्रीत झालेली सुलभता अभ्यासणे.
३. विकासाला चालनाः शहरीकरणामुळे ग्रामीण पायाभूत सुविधा आणि नवीन रोजगाराच्या संधींचे मूल्यमापन करणे.
४. शेतीतील बदलः शहरी मागणीमुळे पारंपरिक शेतीकडून व्यापारी शेतीकडे (नगदी पिके) झालेल्या स्थलांतराचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधात दुय्यम सामग्रीचा वापर केला आहे तरी यासाठीसंदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, अहवाल, वृत्तपत्रे, संकेतस्थळ, इत्यादींचा उपयोग केला आहे.

विश्लेषण:

१. उत्पन्नाचा परिणाम : सन्मानाने उपजीविकेचा हक्क

मानवाधिकारांच्या दृष्टीने प्रत्येक व्यक्तीस सन्मानाने उपजीविका करण्याचा हक्क आहे. शहरीकरणामुळे ग्रामीण कुटुंबांना रोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध झाल्या असून त्यातून उत्पन्नात वाढ झाली आहे. ही वाढ आर्थिक हक्क (Economic Rights) मजबूत करते. मात्र, सर्व घटकांपर्यंत समान संधी पोहोचल्या नाहीत तर उत्पन्नातील विषमता वाढण्याचा धोका निर्माण होतो, जो मानवाधिकारांच्या समतेच्या तत्त्वाला बाधक ठरतो.

२. दळणवळणाचा परिणाम : बाजारपेठ व हालचालींचा हक्क

रस्ते, वाहतूक व दळणवळण सुविधा या विकासाचा हक्क (Right to Development) आणि मुक्त हालचालीचा हक्क (Right to Freedom of Movement) यांच्याशी निगडित आहेत. सुधारित वाहतूक सुविधांमुळे शेतकऱ्यांना आपला माल योग्य ठिकाणी विकण्याचा हक्क प्रत्यक्षात येतो. मात्र दुर्गम व आदिवासी भागात या सुविधा अपुऱ्या राहिल्यास तेथील नागरिकांचे मानवाधिकार दुर्लक्षित होण्याची शक्यता असते.

३. विकासाला चालना : मूलभूत सुविधा व कामाचा हक्क

शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागात शिक्षण, आरोग्य, पाणी, वीज व स्वच्छता यांसारख्या सुविधा उपलब्ध होत आहेत. हे सर्व मूलभूत मानवाधिकार आहेत. तसेच नवीन उद्योगांमुळे कामाचा हक्क (Right to Work) प्रत्यक्षात येतो. परंतु नियोजनाविना झालेला विकास विस्थापन, बेरोजगारी व असुरक्षित कामगार व्यवस्था निर्माण करू शकतो, ज्यामुळे मानवाधिकारांचे उल्लंघन होण्याचा धोका वाढतो.

४. शेतीतील बदल : अन्नाचा हक्क व शाश्वत विकास

शहरी मागणीमुळे पारंपरिक शेतीकडून व्यापारी शेतीकडे वाटचाल होत आहे. यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होते, मात्र अन्नाचा हक्क (Right to Food) व शाश्वत विकासाचा हक्क अबाधित राहणे आवश्यक आहे. केवळ नगदी पिकांवर भर दिल्यास अन्नसुरक्षा धोक्यात येऊ शकते, जे मानवाधिकारांच्या दृष्टीने गंभीर बाब ठरते.

निष्कर्ष (Conclusion):

या संशोधनाअंती असे निष्कर्ष निघतात की:

संधी आणि आव्हाने: शहरीकरण हे ग्रामीण विकासासाठी केवळ संकट नसून ती एक मोठी संधी आहे. शहरांच्या जवळ असलेल्या ग्रामीण भागाच्या अर्थव्यवस्थेत लक्षणीय सुधारणा झाली आहे.

आर्थिक स्तर: शहरांच्या मागणीमुळे शेतीचे व्यापारीकरण झाले असून, भाजीपाला, दूध आणि फळांच्या विक्रीतून ग्रामीण कुटुंबांचे उत्पन्न वाढले आहे.

पायाभूत सुविधा: रस्ते दळणवळण सुधारल्यामुळे ग्रामीण भागाचे 'विलगीकरण' संपून ते मुख्य प्रवाहाशी जोडले गेले आहेत. यामुळे आरोग्य आणि शिक्षण सुविधांचा लाभ घेणे ग्रामस्थांना सोपे झाले आहे.

नकारात्मक बाजू: वाढत्या नागरीकरणामुळे सुपीक जमिनीचे क्षेत्र कमी होत आहे आणि शेतीसाठी मजुरांची तीव्र टंचाई भासत आहे. हे भविष्यातील अन्नसुरक्षेसाठीएक आव्हान ठरू शकते.

शिफारशी (Recommendations):

संशोधनाच्या आधारे, ग्रामीण आणि कृषी विकासाचा समतोल राखण्यासाठी खालील उपाययोजना सुचवण्यात येत आहेतः

1. झोनिंग कायदे (Zoning Laws): सरकारने अत्यंत सुपीक जमिनीचे बिगर-शेती (NA) कामांसाठी रूपांतर करण्यावर कडक निर्बंध घालावेत, जेणेकरून शेती क्षेत्र सुरक्षित राहील.
2. ग्रामीण प्रक्रिया उद्योग (Agro-Processing Units): कच्चा माल शहरात नेण्यापेक्षा गावाजवळच त्यावर प्रक्रिया करणारे उद्योग (उदा. ज्यूस फॅक्टरी, चिप्स मेकिंग) उभारावेत. यामुळे स्थानिक तरुणांना गावातच रोजगार मिळेल आणि स्थलांतर थांबेल.

संदर्भसूची (Bibliography):

1. देशमुख, बी. व्ही. ग्रामीण विकास : संकल्पना व धोरणे विद्या प्रकाशन, पुणे. पृष्ठ क्रमांक : 25-40 (ग्रामीण विकासाची संकल्पना), 112-130 (शहरीकरणाचा ग्रामीण भागावर परिणाम)
2. कुलकर्णी, एस. एन. भारतातील शहरीकरण आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था ओरिएंट ब्लॅकमॅन, मुंबई. पृष्ठ क्रमांक : 55-78 (शहरीकरणाचे स्वरूप), 140-165 (ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम)
3. दातार, ग. पां. कृषी अर्थशास्त्र निराली प्रकाशन, पुणे. पृष्ठ क्रमांक : 90-110 (शेतीचे व्यापारीकरण), 180-195 (नगदी पिके व बाजारपेठ)
4. जोशी, एस. आर. ग्रामीण अर्थव्यवस्था मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. पृष्ठ क्रमांक : 60-85 (ग्रामीण उत्पन्न), 150-170 (पूरक व्यवसाय)

५. टोडारो, मायकल पी. आणि स्मिथ, स्टीफन सी. आर्थिक विकास, पिअरसन एज्युकेशन, नवी दिल्ली. पृष्ठ क्र.: ३००-३२५ (शहरीकरण आणि ग्रामीण विकास), ३५०-३६५ (उत्पन्न आणि रोजगार)